

Олег Воронко

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОМОВНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

У статті на базі статистичних підсумків Всесоюзного перепису населення 1989 р. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р. здійснено аналіз основних тенденцій розвитку етномовних процесів у сучасній Україні. Належну увагу приділено вивченню особливостей етномовної ситуації в містах та сільській місцевості, в окремих регіонах країни.

Ключові слова: загальні переписи населення, етномовні процеси, регіональний аспект.

Сучасний етап державного будівництва в Україні водночас з вирішенням соціально-демографічних проблем також потребує вивчення питань, пов'язаних із зростанням етнічної самосвідомості титульного етносу – українців та особливостей самоідентифікації національних меншин. Національний розвиток охоплює різні сфери життєдіяльності національних груп: етнорелігійну, етнолінгвістичну, етнODEMOграфічну, етносоціальну та інші. Відповідно нагальною стає потреба вивчення всього комплексу етнічних процесів. Врахування всіх потенційно загрозливих моментів у міжнаціональних взаєминах, виявлення шляхів їх врегулювання є завданням першочергової важливості.

Етномовні процеси у такому контексті скоріше являють приховану загрозу, яка, між тим, не втрачає своєї актуальності для країни, в якій чисельно переважаючий титульний етнос не є настільки ж незаперечно україномовним. У різних частинах країни це протиріччя виявляється різною мірою, що спричинено етносоціальними та етнополітичними особливостями регіонального розвитку. Тому важливо виявити всі існуючі локальні і загальні тенденції для того, щоб виробити максимально ефективні принципи національної політики.

Для успішного вирішення дослідницьких завдань необхідно залучати до наукового обігу достовірні статистичні дані, ретельний аналіз яких дозволить поєднати ретроспективний погляд на етномовні процеси з прогнозуванням тенденцій їх розвитку. Непересічною у зв'язку з цим стає вимога щодо комплексного дослідження підсумкових відомостей переписів населення країни, які містять вичерпну статистичну інформацію за окресленою тематикою.

Отже, об'єктом вивчення у даній статті є основні етнічні групи України, а предметом – мовні процеси, які характеризували ці етноси у період з 1989 по 2001 рр. Дослідження здійснюється як відносно ситуації в країні в цілому, так і в Чернігівській області зокрема. Хронологічні межі зумовлені датами проведення останнього Всесоюзного та першого Всеукраїнського переписів населення, статистичні підсумки яких стали основним джерелом предметного аналізу.

Загалом етнопонаціональна проблематика інтенсивно вивчалася як за радянських ча-

© Воронко Олег Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

сів, так і зараз. До найрізноплановіших за змістом праць належать енциклопедії та інша довідкова література етноісторичного та етноджерелознавчого характеру [1]. Фактично в них представлені узагальнені відомості, призначені для ознайомлення читача з основними тенденціями етнічного розвитку суспільства та визначення методологічної бази щодо вивчення етнонаціональної проблематики. Важливу роль у формуванні вчення про етноси відіграють фундаментальні дослідження з теорії етносу [2]. Такі видання формують теоретичну основу різних за тематикою етнічних досліджень.

Чимало дослідницької уваги приділялося характеристиці етапів розвитку окремих етнічних груп України та окремих її регіонів. Такі праці вичерпно інформують з питань історії заселення території республіки різними етносами, особливостей їх географічного розміщення, етнокультурного та етнодемографічного розвитку [3]. Найзмістовнішими у такому аспекті є монографії видатного етнолога В.І. Наулка [4].

У вказаних працях характеристику етномовних процесів здійснено у контексті аналізу наслідків національної політики держави, етнічних міграцій та поширення міжнаціональних шлюбів. При цьому дослідниками визначено, що запозичення мови і культури «титовських» етносів не тільки деформує національну самосвідомість, а й штучно змінює чисельне співвідношення представників багатьох національних груп. Зазначена тенденція стосується не тільки представників так званих «національних меншин», а й великих корінних етнічних груп.

Якщо донедавна у вітчизняній історіографії панувала думка про інтеграційну сутність мовних «запозичень» [5], то з 90-х рр. ХХ ст. дослідники все частіше робили наголос на негативному впливі мовної асиміляції [6]. Залишається додати, що як за радянських часів, так і зараз зважений аналітичний підхід до вивчення проблеми мовної асиміляції в окремих випадках поступається місцем політичним емоціям. Відповідно нагальним є дослідницьке завдання неупередженого ставлення до вивчення етнічної проблематики.

Наукові пошуки з етнонаціональних питань передусім передбачають широке залучення статистичних відомостей переписів населення. Програми таких глобальних обстежень передбачають виявлення комплексної інформації щодо всіх основних структурних характеристик суспільства: демографічної, етнічної і соціальної. До того ж за досліджуваною тематикою підсумкові відомості загальних переписів населення надають цілий комплекс порівняних у часі даних, які внаслідок трудомісткості їх опрацювання часто залишаються поза увагою істориків.

Усі загальні переписи населення, які мали місце в Українській РСР і Україні починаючи з 1959 р. і закінчуючи останнім переписом населення України 2001 р., базувалися на світовій практиці проведення переписів. У даній статті історичним джерелом є статистичні підсумки Всесоюзного перепису населення 1989 р. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Кожен з цих переписів населення передбачав серед інших питань з'ясування етнічного походження (зазначалась національність (народність) або етнічна група) опитуваних. До того ж перепис є єдиним джерелом, який на відміну від інших статистичних джерел детально відображає етнічний склад населення. Загалом перелік народностей за переписом 2001 р. включав 132 назви [7]. Окрему увагу в програмах переписів відведено визначенню рідної мови респондентів (треба було назвати рідну мову, якщо рідною була не українська, то треба було вказати, чи володіли вони українською мовою та іншими мовами). Програми переписів у цьому випадку надають можливість одержати відповіді на питання про динаміку етномовних процесів та особливості їх розвитку у регіонах України.

Відомості про національну приналежність і громадянство, зафіксовані переписом, безпосередньо пов'язувалися з даними про рідну мову, хоч це питання прямо не залежало від визначення народності опитуваного. Рідною вважалася та мова, яку самі опитувані вважали рідною, а рідна мова дітей, які ще не вміли говорити, та інших малолітніх дітей визначалася батьками. Порівнюючи показники чисельності осіб будь-якої народності з кількістю її представників, які вважали рідною мову своєї народності, можна одержати відомості про асиміляційні процеси.

Завдяки окремим томам підсумкових видань матеріалів Всесоюзного перепису населення 1989 р. [8], Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [9] та відповідним публікаціям Чернігівського обласного статуправління [10] дослідження забезпечено статистичною інформацією щодо етномовних процесів як у загальному, так і в регіональному вимірах (усі наступні показники наведені та розраховані автором за вказаними публікаціями матеріалів переписів). У цих виданнях містяться майже всі основні показники, задіяні у науковій розвідці щодо Всесоюзного перепису 1989 р.

Має сенс розпочати аналіз етномовних змін із загальної характеристики етнічної ситуації в незалежній Україні. Такий підхід дозволить чіткіше усвідомити взаємозалежність динаміки чисельності представників етносів і змін в їх мовній самоідентифікації, що сприятиме визначенню взаємозв'язку етнодемографічних та етномовних процесів.

З числа 132 національностей та народностей, представники яких у 2001 р. проживали в Україні, чисельно і територіально домінуючим, поза всяким сумнівом, є один із найчисленніших етносів Європи – українці. Всеукраїнський перепис зафіксував, що кількість етнічних українців у державі становила 37541,7 тис. осіб, тобто 77,8% усього населення. За період після попереднього перепису 1989 р. їх кількість зросла на 122,6 тис. (0,3%), а питома вага відносно всього населення збільшилася на 5,1%. Абсолютне чисельне переважання українців простежувалося майже на всій території України, за винятком Криму. Традиційно найвищими показниками питомої ваги етнічних українців відзначалися західноукраїнські області, де їх частка сягала понад 97% населення (на Івано-Франківщині та Тернопільщині), і цей показник зріс навіть за останній міжпереписний період.

Чернігівська область (разом з Київською та Полтавською) також відрізнялася значною питомою вагою українців, показник якої становив понад 93%. Слід зазначити, що на Чернігівщині динаміка абсолютної чисельності була негативною: тут у 1989 р. нараховувалося 1292,1 тис. українців, а в 2001 р. їх стало менше майже на 136,8 тис. осіб. Однак питома вага українців натомість зросла від 91,5% майже на 2%. Причину формування такої тенденції слід шукати в етноміграційних процесах, пов'язаних з поверненням у 1990-і рр. представників інших великих етносів на історичну батьківщину (росіян і білорусів).

Вплив асимілятивних процесів (за період державної незалежності відбулися зміни в пріоритетах етнічної самоідентифікації на користь українського етносу) нівелювався надзвичайно скрутною демографічною ситуацією в Чернігівській області, коли їй були властиві найвищі в Україні показники смертності і найнижчі показники народжуваності (в першу чергу це позначилося на абсолютній чисельності українців). Навіть зростання в регіоні частки міських жителів не сприяло припливу до міст різних за етнічним походженням мігрантів. На це безпосередньо впливала відсутність розвитку тих сфер виробництва, які акумулюють багатонаціональну робочу силу.

У 2001 р. в Україні, крім етнічних українців, проживало 10,7 млн. (22,2%) представників інших національностей та народностей. Найчисельнішими (77,8% серед вказаної групи) та другим після українців залишалися росіяни, і це, незважаючи на від'ємну динаміку їх кількості за міжпереписний період. Згідно з останнім переписом, їх чисельність становила 8334,1 тис. осіб і була на 3 млн. (26,6%) меншою, ніж у 1989 р.; водночас знизився показник їх питомої ваги – з 22,1% до 17,3%.

Майже в усіх регіонах України, за винятком Криму, росіяни чисельно поступалися лише українцям. Тільки у Закарпатській і Чернівецькій областях їх було чисельно менше, ніж українців і угорців та українців і румун відповідно, що визначалося наявністю етнічно контактних зон та історичними особливостями міграційних процесів.

На Чернігівщині росіяни також залишилися другим за чисельністю етносом, але їх абсолютна і відносна кількість поступово зменшувалася: у 1989 р. в регіоні нараховувалося майже 96,6 тис. росіян (6,8% від усіх жителів), а в 2001 р. – вже 62,2 тис. (5% відповідно). Якщо абсолютне скорочення є передусім наслідком загальної депопуляції в республіці і регіонах, то відносне зменшення на 1,8% – це наслідок згадуваної вище еміграції росіян до Російської Федерації.

На третє місце за чисельністю в незалежній Україні, яке ще у 1989 р. посідали євреї, вже у 2001 р. перемістилися білоруси (275,8 тис. осіб), четвертими за чисельністю були молдовани (258,6 тис. осіб). За цей час кількість білорусів скоротилася більше ніж на 1/3, а молдован – на 1/5. Показники питомої ваги вказаних етносів також знизилися і становили відповідно 0,6% та 0,5%.

Незважаючи на відносну дисперсність розселення білорусів на території України, все ж їх більшість є мешканцями східних областей, що стало результатом трудових міграцій у попередні історичні періоди. Тому не дивно, що Чернігівська область, яка є прикордонною як з Росією, так і з Білоруссю, на відміну від східних промислових областей не характеризується великою питомою вагою ані росіян, ані білорусів. Хоча саме зазначені етноси є в регіоні найчисельнішими після українців, частка представників обох етнічних груп з 1989 р. по 2001 р. стала меншою. При цьому саме білоруси характеризувалися надзвичайно інтенсивним зменшенням кількісних показників: у відносній чисельності – на 33,1%, в абсолютній – з 10650 осіб до 7122 осіб.

Якщо в розміщенні представників білоруського етносу спостерігається вплив економічної рушійної складової, то молдовани на українських землях зосереджені локальніше і, навпаки, передусім у контактних етнічних зонах – Одеській та Чернівецькій областях. В інших регіонах України їх чисельність є помітно меншою. Зокрема, на Чернігівщині, після скорочення за період державної незалежності питомої ваги молдован на 13,1%, у 2001 р. їх нараховувалося лише 700 осіб. Тому не дивно, що в регіоні вони поступилися навіть вірменам, кількість котрих збільшилася чи не вдвічі і на момент проведення Всеукраїнського перепису становила 934 особи.

П'ятими за чисельністю в Україні є кримські татари, кількість яких проти попереднього перепису зросла у 5,3 разу і налічувала 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх нараховувалося тільки 46,8 тис. осіб). Таке інтенсивне збільшення представництва кримських татар стало наслідком їх репатріації, яка розпочалася ще в середині 1980-х рр. і набула масовості у 1990-х рр. Якщо дослідження їх сучасного етнонаціонального розвитку для країни в цілому є особливо Криму є надзвичайно важливим, то для Чернігівщини воно абсолютно не є принциповим, оскільки кримських татар тут завжди проживало дуже мало: у 1989 р. – 15 осіб, у 2001 р. – 9.

Протилежною є ситуація щодо євреїв. Порівняно з 1989 р. до 2001 р. в Україні кількість євреїв скоротилася аж на 78,7% і становила тільки 103,6 тис. осіб. Внаслідок чого за чисельністю представників євреї швидко перемістилися з третього аж на десяте місце, а їх частка відносно всього населення України знизилася з 0,9 до 0,2%. Головною причиною кількісного зменшення євреїв стала їх масова еміграція (внаслідок лібералізації правил виїзду) до країн далекого зарубіжжя, передусім до Ізраїлю.

У той же час у Чернігівській області, незважаючи на зменшення за вказаний період чисельності євреїв учетверо (з 6,2 тис. до 1,5 тис. осіб), вони все ж залишилися на четвертому, після українців, росіян і білорусів, місці. Це стало наслідком відсутності імміграційної «привабливості» регіону, що не сприяло формуванню поліетнічності населення Чернігівської області.

З числа національностей, представники яких в основному постійно проживають за межами України, на момент проведення перепису 2001 р. найчисельнішими (незважаючи на зменшення їх кількості у міжпереписний період) були болгари (204,6 тис., або 0,4% всіх жителів країни), угорці (156,6 тис., або 0,3%), поляки (144,1 тис., або 0,3%), греки (91,5 тис., або 0,2%), німці (33,3 тис., або 0,1%). Абсолютна кількість румун в означений період зросла на 12% і становила 151 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення не змінилася і залишилася на рівні 1989 р. – 0,3%.

Щодо Чернігівщини, то після згадуваних вище вірмен за чисельністю у 2001 р. по низхідній йшли: цигани – 756 осіб (0,06% від загальної кількості жителів, що відповідає їх частці у 1989 р.), поляки – 528 осіб (0,04%, або на 0,01% менше, ніж у 1989 р.), та татари – 461 особа (теж 0,04%, як і раніше). Чисельність представників інших національностей в області зовсім незначна. Найбільші з них – німці – 282 особи (0,02%) і грузини – 215 осіб.

У цілому впродовж 1990-х рр. серед найчисленніших національностей, що мешкають в Україні, абсолютне збільшення кількості осіб було притаманне, крім українців і кримських татар, також азербайджанцям, грузинам, вірменам та румунам, кількість яких в Україні зросла в 1,2-1,8 разу.

Отже, Україна 1989–2001 рр. залишалася багатонаціональною. Слід враховувати, що тривале проживання представників різних народностей на одній території неодмінно супроводжується асиміляцією. Цей процес включає набуття особами однієї національної групи мови і культури іншої, чому сприяє укладання між-національних шлюбів та ін.

Розглянемо один з факторів, що характеризує асиміляційні зміни у суспільстві, – рівень володіння рідною мовою (мова – це одна з головних ознак кожної національності, народності) особами певної національності. Дані про рідну мову громадян, які населяють країну, не тільки дозволяють вивчити ступінь поширення окремих мов, але водночас є необхідним матеріалом для практичного вирішення питань подальшого розвитку та удосконалення системи освіти, видавничої справи, діяльності у сфері радіомовлення та телебачення.

У ході перепису 2001 р. було виявлено, що понад 85% жителів країни рідною мовою назвали мову своєї національності. Така тенденція була властива всім регіонам України і в першу чергу стосувалася корінної національності – українців. Питома вага етнічних українців, які вважали рідною українську мову, була абсолютно переважаючою в більшості регіонів країни, а її показник коливався від 71,6% в Одеській до 99,9% у Тернопільській області. На Чернігівщині він дорівнював 93%. Винятковою була ситуація лише в Луганській і Донецькій областях, а також в Автономній Республіці Крим та Севастопольській міськраді, де частка українців з мовою своєї національності становила відповідно 50,4% і 41,2%; 40,4% і 29,6%.

Детальніший аналіз дозволяє стверджувати, що визнання статусу рідної за мовою своєї національності у представників інших національних груп напряму залежало від характеру їх розселення (компактного або розсіяного) та місця проживання (міська чи сільська місцевість). До 2001 р. мову своєї національності як рідну мову найбільше зберегли росіяни (95,9%), угорці (95,4%), кримські татари (92,0%), румуни (91,7%), гагаузи (71,5%), молдовани (70%), болгари (64,1%), тобто ті національності, представники яких живуть серед етнічних українців великими самостійними групами. Однак і ці етноси (крім румун) зазнали незначного зменшення вказаного показника у порівнянні з 1989 р.

Для осіб, які належать до порівняно чисельних етносів, що проживають на території країни менш компактно – невеликими групами або окремими сім'ями, здебільшого характерним є визнання мови інших національностей як рідної мови. Так, найменша частка осіб які, за результатами перепису 2001 р., рідною назвали мову своєї національності, виявилася серед євреїв (3,1%), греків (6,4%), німців (12,2%), поляків (12,9%), білорусів (19,8%), татар (35,1%), грузинів (36,7%).

До збереження етномовних традицій більше тяжіло сільське населення. Зокрема, у 2001 р. 80% міських жителів рідною вважали мову своєї національності, а в селах цей показник зростав до 96%. На Чернігівщині вказане співвідношення становило відповідно 90% і 97%. Тому закономірною була тенденція до запозичення іншої мови як основної мови спілкування в етносів, представники яких здебільшого були міськими жителями. Згідно з підсумками перепису 2001 р., частка міських жителів перевищувала середній по країні показник (67,2%) у євреїв (98,5%), грузинів (87,2%), азербайджанців (81,6%), татар (80,4%), вірмен (79,5%), білорусів (77,8%), німців (73,9%), циган (70,3%), поляків (69,1%). Важливим є той факт, що представники цих національностей рідною назвали російську мову, окрім поляків, серед яких більшість (71%) вважали рідною українську мову. Отже, вплив радянської політики щодо надання російській мові статусу мови міжреспубліканського спілкування і досі залишається відчутним.

З точки зору етнічної консолідації, позитивним слід визнати такий момент: серед українців питома вага осіб, які рідною мовою вважають мову своєї націо-

нальності, зберігалася високою як у міських поселеннях (78,1%), так і в сільській місцевості (97,3%). В Чернігівській області ці показники ще вищі: 91,7% – для міст і 97,7% – для сіл.

Роки незалежності відзначилися ще однією перспективною особливістю: крім мови своєї національності, все більшого поширення як рідної набуває українська мова. Загалом, як показав перепис 2001 р., українську мову вважають рідною 67,5 % (32,6 мільйона) жителів країни, що на 2,8% більше, ніж у 1989 р. У той же час на Чернігівщині відбулося помітніше зростання вказаного показника – на 3,3% (з 85,7% у 1989 р. до 89% у 2001 р.). Навіть серед росіян, для 95,9% яких є рідною російська мова, питома вага осіб, котрі назвали рідною українську мову, зростає за 1990-і рр. з 1,6% до 3,9%. Для порівняння: у 2001 р. на Чернігівщині цей показник становив аж 11,8%.

Загалом за період з 1989 по 2001 рр. відбулося збільшення відносної кількості осіб, які визнали українську мову рідною, при одночасному зменшенні тих, хто назвав рідною російську мову. Така тенденція була зафіксована навіть у тих регіонах, що традиційно відрізнялися значною часткою російськомовного населення: у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях. Винятком залишалися Донецька і Луганська області та Автономна Республіка Крим.

Цікаво порівняти зазначену динаміку з ситуацією щодо російської мови. Підрахунки доводять, що у 2001 р. російську мову назвали рідною 29,6 % (14,3 млн.) населення, що на 3,2 % менше, ніж у 1989 р. На Чернігівщині зменшення було не настільки інтенсивним – на 1,2% (з 5,8% до 4,6%). Крім росіян, значний відсоток осіб, що визнали російську мову рідною, виявився серед греків (88,5%), євреїв (83,0%), німців (64,7%), білорусів (62,5%), татар (58,7%), грузинів (54,3%), вірмен (43,1%), азербайджанців (37,8%).

Частка інших національних мов (крім української та російської), які були вказані як рідна, становила 2,9% при питомій вазі представників інших національностей (крім українців та росіян) 4,9%. Суттєва диспропорція у даному випадку засвідчує наявність мовної асиміляції.

Етнічні українці також не були позбавлені асиміляційного мовного впливу. Особливо це стосувалося Східного та Південного регіонів України. Передусім йдеться про Донецьку, Луганську області та Автономну Республіку Крим, де мовна асиміляція українців у 1990-і рр. навіть посилилася. Переконаливими є такі підрахунки: з 1979 по 1989 рр. кількість українців, що визнавали рідною російську мову, у Донецькій області зростає на 2,8%, а за період з 1989 по 2001 рр. – аж на 18,4%; у Луганській області – відповідно на 5,3% та 15,7%; у Криму – на 0,1% і 12,1%. Подібна ситуація спостерігалася також у Запорізькій (2,5% і 7,9%) та Харківській (1% і 5,3%) областях, де аналогічний процес супроводжувався зростанням загальної кількості населення з рідною українською мовою. У решті областей відбувалося поступове повернення українців до мови своєї національності.

Підсумки переписів надають можливість порівняти відомості про поширення української мови як рідної з даними про рівень вільного володіння нею представниками різних етносів. Таке зіставлення дасть можливість сформулювати уявлення про перспективи подальшого зростання побутової популярності української мови та остаточного закріплення за нею статусу основної мови спілкування.

На момент проведення перепису 2001 р. загальна кількість усіх громадян України, які вільно володіли українською мовою, становила 42,4 млн. осіб (87,8% від усього населення країни). В порівнянні з 1989 р., цей показник зріс на 9,8%. Абсолютна і відносна кількість таких осіб збільшилася в усіх без винятку регіонах, включаючи й Автономну Республіку Крим.

Найвищими показниками частки україномовного населення характеризувалися всі західні (99-89%), північні (99-95%) та центральні (99-92%) області (до останньої групи відноситься і Чернігівщина), а також Херсонська (93,2%) та Миколаївська (91,1%) області. У східних, а також у Запорізькій та Одеській областях українською мовою вільно володіло понад 3/4 всього населення. До того

ж в останній групі областей темпи зростання україномовного населення за період 1989–2001 рр. становили від 15,6% на Донеччині до 21,1% – на Одещині, що значно перевищило відповідний показник по Україні в цілому, який дорівнював 10%. В Автономній Республіці Крим більше третини населення вказало, що вільно володіє українською мовою (38,6% у порівнянні з 25,3% у 1989 р.) Це засвідчує вищі за середні по країні темпи збільшення питомої ваги україномовного населення. Серед жителів столиці вільно володіло українською мовою 93,7%.

Показовим є факт щодо українських росіян, 54,8% із числа яких вказали українську мову як другу мову, якою вони вільно володіють. Загалом з урахуванням тих росіян, які назвали її рідною, зазначена частка становила 58,8%.

За даними перепису 2001 р., частка осіб, які вільно володіли українською мовою, була вищою серед сільського населення (92,7%), ніж серед міського (85,4%). Це зумовлено різноманітнішим національним складом мешканців міст (сумарна кількість представників національних меншин у складі міського населення становила 26,7%, що є вдвічі вищим показником, ніж у селах) і традиційним сприйняттям російської мови, як мови міжнаціонального спілкування.

Як вже вказувалося, водночас із українською мовою в країні широко поширена російська мова. У 2001 р. нею вільно володіло майже 2/3 всіх жителів, але їх питома вага у порівнянні з переписом 1989 р. зменшилася на 12,7%. Протягом 1990-х рр. більше ніж удвічі скоротилася питома вага осіб, які вільно володіли російською мовою у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях (зменшення показника відбулося з 53-63% до 19-29%). Менш інтенсивним, але все ж помітним стало зменшення частки російськомовного населення у Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій і Волинській областях. У кожній з цих областей на кінець 2001 р. осіб, які вільно володіли російською мовою, стало менше половини від загальної чисельності населення (для порівняння у 1989 р. – 64-66%). На Рівненщині їх частка становила 35%, тоді як попередній перепис давав показник у 63,6%.

Регіонами з найвищим рівнем вільного володіння російською мовою залишаються, як і в попередні роки, Севастопольська міськрада (98,2% всього населення), Автономна Республіка Крим (95,6%), Донецька (93,4%), Луганська (91,1%), Запорізька (85,9%), Харківська (83,1%), Одеська (80,5%), Миколаївська (73,6%) та Херсонська (73,2%) області. У Києві вільно спілкувалися російською мовою 3/4 (74,7%) мешканців.

Ментальні пріоритети щодо визнання офіційного статусу російської мови (надання їй прав другої державної мови) різняться за регіональною ознакою. Показовими є підсумки моніторингового опитування, яке було здійснене у травні 2005 р. Інститутом соціології НАН України [11]. Зокрема, було виявлено, що лише в областях Західного регіону прихильників усунення російської мови з офіційного спілкування більше, ніж тих, хто погодився надати їй права місцевого або державного значення (відповідно 50% та 43%). Натомість населення Східного та Південного регіонів здебільшого переконане в необхідності надання російській мові преференцій як другій державній мові (відповідно 62% та 56%), тоді як альтернативні пропозиції зустріли підтримку у меншості опитаних (34% та 41%).

Доповнюють загальну картину дані психосемантичного дослідження мовних переваг студентів, яке було проведене у травні 2006 р. Інститутом соціальної та політичної психології АПН України. В ньому взяли участь 1800 студентів 1-4 курсів навчання університетів Вінниці, Запоріжжя, Києва, Луганська, Луцька, Львова, Одеси, Сімферополя та Чернігова. В результаті було виявлено, що найбільш мовно-толерантними є студенти вназ Центрального регіону (47,5%). На Сході цей показник становив 39,7%, на Заході – 12,8%. Принагідно слід підкреслити, що саме в містах Центрального регіону (в тому числі і Чернігові) основним мотиваційним фактором уникнення активного вживання української мови було «незнання української мови та її непристизжність», тоді як на Заході, а також на Сході і Півдні, вибір пріоритету за українською чи російською мовами диктувався «психологічною впертістю».

Таким чином, тією чи іншою мірою процес змішування мов мав відношення до кожної етнічної групи, що проживала на території України. Взаємовплив різних етносів був більшим серед багатонаціонального міського населення. Мовно-етнічні процеси характеризувалися стійкою тенденцією до визнання різними етносами мови своєї національності як рідної. Повною мірою це стосується й українців. Спостерігалось поширення української мови як рідної серед представників національних меншин, а також усе ширше її використання як мови міжнаціонального спілкування, що сприяло зміцненню її статусу як державної мови.

У першу чергу на регіональному рівні були зафіксовані прояви фактичної двомовності населення. При цьому відмічено зменшення цього явища на Заході країни поряд із подальшим його розвитком на Сході і Півдні. Від того, наскільки швидко дискусія щодо мовних переваг перейде з русла примусової ідеології в русло цивілізованішого піклування про зростання престижності української мови, напряму залежить швидше і заслужене її визнання як рідної все більшою кількістю громадян України.

1. Етнонаціональний розвиток України [Текст]: терміни, визначення, персоналії / відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К.: Генеза, 1993. – 800 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Генеза, 1996. – 942 с. та ін.

2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.; Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период [Текст] / Л. Н. Гумилев. – Л.: Наука, 1990. – 278 с. та ін.

3. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-96 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 [Текст] / Міжнародна Організація з міграції, представництво МОМ в Україні. – К., 1998. – 95 с.; Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис [Текст] / Ю. Зінченко. – К.: Головна спец. пед. колегія літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 205 с.; Козлов В. И. Национальности СССР: этнодемографический обзор [Текст] / В. И. Козлов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.; Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття [Текст] / Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. – Львів: Світ, 1996. – 203 с.; Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) [Текст]: енциклопедія / за ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – 912 с.; Штилюк В. А. Межреспубликанские миграции и сближение наций в СССР [Текст] / В. А. Штилюк. – Львов: Издательство при Львовском университете, 1975. – 176 с. та ін.

4. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження [Текст] / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине [Текст] / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с. 5. Білодід І. Н. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві [Текст] / І. Н. Білодід. – К.: Політвидав України, 1969. – 197 с.; Пономарьов А. П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации [Текст] / А. П. Пономарьов. – К.: Наукова думка, 1983. – 171 с.; Сусоколов А. А. Межнациональные браки в СРСР [Текст] / А. А. Сусоколов. – М.: Мысль, 1987. – 142 с.

6. Барделяну В. Національно-російська двомовність – смертний вирок народам СРСР [Текст] / В. Барделяну // Сучасність. – 1990. – № 5. – С. 81-86; Кравцов Б. Прогресування русифікації в Українській РСР на основі радянських бібліографічних і статистичних даних [Текст] / Б. Кравцов // Сучасність. – 1972. – № 10. – С. 67-92; Нагорна Л. П. Мовна політика і національна самосвідомість: уроки минулого і сьогодення [Текст] / Нагорна Л. П., Вірменич Я. В. // Національна культура в сучасній Україні / гол. ред. колегії І. Ф. Курас. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – С. 261-279; Етномовні процеси в українському просторі: 1989-2001 рр. [Текст]: монографія / В. М. Скляр; Київський нац. ун-т. – Х.: Ексклюзив, 2009. – 544 с.

7. Див. перелік національностей (з урахуванням етносів) та мов: Словники національностей та мов для кодування відповідей на 6 та 7 питання переписних листів (про етнічне походження та мовні ознаки) Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: Держкомстат України, 2001. – 39 с.

8. Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1991. – 219 с.; Національний склад населення України. – Частина 2 (по Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1992. – 509 с.

9. Національний склад населення України та його мовні ознаки (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Держ. ком. статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Держ. ком. статистики України; ред. О. Г. Осауленко. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 373 с.

10. Національний склад та мовні ознаки населення Чернігівської області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – Чернігів: Чернігівське обласне управління статистики, 2003. – С. 1-18.

11. Наступні показники наведені за: Жадан І. В., Зорько В. С. Мовна ситуація в Україні: соціологічний вимір [Текст] / Жадан І. В., Зорько В. С. // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 88-92.

В статтє на базе статистических итогов Всесоюзной переписи населения 1989 г. и Всеукраинской переписи населения 2001 г. осуществлєн анализ основных тенденций развития этноязыковых процессов в современной Украине. Соответствующее внимание уделено изучению особенностей этноязыковой ситуации в городах и сельской местности, в отдельных регионах страны.

Ключевые слова: всеобщие переписи населения, этноязыковые процессы, региональный аспект.

In the article the main development trends of ethnolinguistic processes in modern Ukraine are analyzed on the basis of statistical data of general census of the population of 1989 and all-Ukrainian census of the population of 2001. A special attention is paid to the study of peculiarities of ethnolinguistic situation in towns, villages and in certain regions of the country.

Key words: general census of the population, ethnolinguistic processes, regional aspect.